

Ἐπικούρου ὑγίειᾶ*

Θεόδωρος Μ. Μωϋσόγλου

Ναι, εἶμαι περήφανος που αντιλαμβάνομαι τον χαρακτήρα του Επικούρου διαφορετικά ἀπ' όλους τους άλλους ἴσως. Μ' ὅ,τι ἀκούω ἢ διαβάζω ἀπ' αὐτόν γεύομαι τὴν εὐτυχία του ἀπομεσήμερου τῆς ἀρχαιότητος – βλέπω τὰ μάτια του νὰ κοιτοῦν μίαν πλατιά, ἀσπριδερή θάλασσα, δίπλα σὲ βράχια τῆς ακτῆς ὅπου ξαπλώνει ὁ ἥλιος, ἐνῶ μεγάλα καὶ μικρά ζῶα παίζουν μέσα στο φῶς του· σίγουρα καὶ ἥρεμα σαν τοῦτο τὸ φῶς καὶ τὰ μάτια του. Τέτοια εὐτυχία μποροῦσε νὰ ἐπινοηθεῖ μόνο ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο που υπέφερε διαρκῶς. Εἶναι ἡ εὐτυχία τῶν ματιῶν μπροστὰ στα ὁποῖα γαλήνεψε ἡ θάλασσα τῆς ἐνθάδε ὑπαρξῆς καὶ που δὲν μποροῦν πια νὰ χορτάσουν νὰ βλέπουν τὴν ἐπιφάνειά της, τὴν παρδαλή, τρυφερή, ρυτιδωμένη ἐπιδερμίδα της· ποτέ πρὶν δὲν υπήρξε τέτοια μετριοπάθεια τῆς φιληδονίας.¹

Friedrich Nietzsche, *La gaya scienza*

Abstract_ Theodore Moisoglou | Epicurus' Health

In the present study, the case of chronic illness of the Athenian philosopher Epicurus (341–270) is re-examined in the light of the historical events in Athens during the Successor era. A new symptom is added to the already established diagnosis of Galanakis & Bitsori, which results from a combination of the slanderous references of Timocrates found in the text of Diogenes Laertius and DeWitt's interpretation of the phrase *αὐτὸς τρικύλιστος* which is also preserved by D.L. It is claimed that the disease from which Epicurus suffered was chronic and mild form of gout, which can be justified by historical reality.

Προλεγόμενα

ΔΙΕΚΡΙΝΕ ΚΑΛΩΣ ὁ Nietzsche στὴ φιλοσοφία τοῦ Επικούρου ἓνα κίνητρο που ἀπτεται τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος καὶ τῶν συνθηκῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐξῆσε ὁ φιλόσοφος; Εἶδε τόσο μέσα καὶ σὲ τόσο ἄμεση σύνδεση

* Συνοτομογραφίες: Κ.Δ. = Κύρια Δόξαι· Προσφ. = Ἐπικούρου Προσφώνησις· Επ. Μεν. = Ἐπιστολὴ πρὸς Μενοικέα· Δ.Λ. = Διογένης Λαέρτιος. Ὅλες οἱ χρονολογίαι εἶναι π.Χ. ἐκτὸς καὶ ἀν ἀναφέρεται διαφορετικά.

¹ Fr. NIETZSCHE, *Die fröhliche Wissenschaft* [*La gaya scienza*] (Chemnitz 1882), ποίημα 45. Ἡ ἐμφαση δική μου· ἀφορὰ τὰ σημεῖα που ἐνδιαφέρουν ἐδῶ.

τα ιστορικά γεγονότα και τα ταυτοτικά και ιδιοσυγκρασιακά στοιχεία του Επίκουρου ώστε να τα αποδώσει ως κίνητρο για το επικούρειο δόγμα; Ίσως όχι· ωστόσο έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν ότι το επικούρειο δόγμα έχει επηρεαστεί βαθέως από τη συνθήκη βίου του φιλοσόφου (Clay 1998, 195–96).² Ο αρνητικός ορισμός της *ηδονής* ως απουσία πόνου οδήγησε τον Γερμανό φιλόσοφο να σκεφτεί πως μόνο ένας *διηνεκῶς πάσχων* μπορεί να ορίσει με τέτοιο τρόπο την ευτυχία του ανθρώπου. Ένας άνθρωπος που βρίσκεται διαρκώς ή πολύ συχνά σε κατάσταση πόνου είναι εύλογο να θεωρήσει πως ευτυχία είναι το να μην πονάει. Ο Επίκουρος έκανε λόγο για την *ἀοχλησίαν* του σώματος σε συνάρτηση με την υγεία της ψυχής: *απονία και αταραξία* είναι οι υγιείς καταστάσεις σώματος και ψυχής, οι *καταστηματικές ηδονές* (Επ. Μεν. 128.3, 131.1–6 και 131.13–132.1),³ ενώ αλλού σημειώνει: *καὶ τὴν ὑγίειαν τισὶ μὲν ἀγαθόν, τισὶ δὲ ἀδιάφορον* (Δ.Λ., Βίοι Χ.120b).⁴ Για κάποιους ανθρώπους η υγεία είναι αγαθό (για αυτούς που δεν την έχουν), ενώ για κάποιους άλλους είναι κάτι αδιάφορο (για αυτούς που την έχουν). Επομένως, ένας άνθρωπος που δεν έχει την υγεία του, είναι λογικό (αλλά όχι δεσμευτικό) να κλίνει προς το να ορίσει την ευτυχία, ως *κατάσταση* απουσίας πόνου, ή ως *κίνηση* απομάκρυνσης του πόνου, ακόμα κι ως *αποκατάσταση* μιας έλλειψης που προκαλεί πόνο. Επιβεβαιώνει και ο Marx, που αναφέρει πως «η υγεία ως κατάσταση της ταυτότητας, ξεχνιέται από μόνη της, γιατί ο υγιής δεν ασχολείται με το σώμα του· η διαφορά (ως το αντίθετο της ταυτότητας) αρχίζει με την αρρώστια» (Κονδύλης 1983, 213). «Η υγεία», σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Γ. Βυθούλκας (Vithoulkas 1991, 66), «είναι η ελευθερία από τον πόνο στο φυσικό σώμα, με αποτέλεσμα μια κατάσταση ευεξίας· η ελευθερία από το πάθος στο συναισθηματικό επίπεδο, με αποτέλεσμα μια δυναμική κατάσταση γαλήνης και ηρεμίας· και η ελευθερία από τον εγωισμό στη νοητική σφαίρα, με αποτέλεσμα την πλήρη ενοποίηση με την Αλήθεια. [...] Είναι προφανές ότι μια τέτοια κατάσταση υγείας είναι ένα ιδανικό και ότι κανείς δεν μπορεί να την κατέχει στο σύνολό της. [...] Όσο περισσότερο ένας ασθενής υπό θεραπεία πλησιάζει αυτή την κατάσταση, τόσο πιο υγιής γίνεται· όσο περισσότερο απομακρύνεται από αυτήν, τόσο λιγότερο υγιής γίνεται».⁵

Συνδέοντας τα ιστορικά γεγονότα της ομολογουμένως ταραγμένης Εποχής των Διαδόχων με την ζωή του Επίκουρου στην Αθήνα (307/6 – 271/0) είναι δυνατό να αποκαλυφθεί το κίνητρο πίσω από τον πυλώνα του επικούρειου δόγματος, την *ηδονή* ως *απουσία πόνου*: ο Επίκουρος, όπως έχουν διαγνώσει

² Υποστηρικτικός αυτής της ιδέας φαίνεται ο GREEN (1990, 998).

³ Για τις καταστηματικές ηδονές βλ. και Πλούταρχο, *Ὅτι οὐδ' ἡδέως...* 1089D.

⁴ Οι παραπομπές στο έργο του Διογένη Λαέρτιου αφορούν την έκδοση DORANDI 2013.

⁵ Το εν λόγω έργο είναι ένα θεωρητικό πόνημα που προέρχεται από έναν κλάδο διάφορο της συμβατικής ιατρικής και που προσεγγίζει το ζήτημα της υγείας ολιστικά. Ο ορισμός της υγείας που δίνει ο Βυθούλκας είναι κατατοπιστικός και αφορά όχι μόνο το σώμα, αλλά και τον νου (διανοητικό επίπεδο) και την ψυχή (συναισθηματικό επίπεδο) του ανθρώπου.

ήδη οι ιατροί Εμμ. Γαλανάκης και Μ. Μπιτσώρη, έπασχε από μια χρόνια νόσο, η οποία, με όλες τις δυσκολίες της, του επέτρεπε να είναι ενεργός φιλόσοφος. Επιπλέον, θα υποστηριχθεί πως αυτό το προσωπικό βίωμα, σε συνδυασμό με τη γενικότερη ιστορική πραγματικότητα, επηρέασε το επικούρειο δόγμα σε μεγάλο βαθμό.

Κλινική εικόνα – Θάνατος Επικούρου

Σε άρθρο τους το 2004, οι ιατροί Εμμ. Γαλανάκης και Μ. Μπιτσώρη περιέγραψαν με σύγχρονους ιατρικούς όρους την ασθένεια από την οποία έπασχε και τελικά πέθανε ο Επίκουρος (Bitsori & Galanakis 2004). Τα συμπτώματα που συμπεριέλαβαν στη διαφορική διάγνωση είναι: οξύς κοιλιακός πόνος, δυσεντερία, προοδευτική ολιγουρία και ανουρία. Τα συμπτώματα αυτά προκύπτουν από τη μαρτυρία του ίδιου του Επικούρου σε μια επιστολή του προς τον Ιδομενέα που διασώζει ο Δ.Λ., στην οποία αναφέρει χαρακτηριστικά: *στραγουρικά τε παρηκολούθει και δυσεντερικά πάθη υπερβολήν ούκ ἀπολείποντα τοῦ ἐν ἑαυτοῖς μεγέθους*.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των λεγόμενων του Δ.Λ., αξίζει να επισημάνουμε κάτι. Παραδοσιακά, τόσο οι βιογράφοι της αρχαιότητας, αλλά πολύ περισσότερο οι ακόλουθοι ενός φιλοσόφου ή μιας φιλοσοφικής σχολής, ενός φιλοσοφικού δόγματος ή μιας αίρεσης, έτειναν να καλλωπίζουν την αφήγηση του βίου ή του θανάτου του Δασκάλου ώστε να επιβεβαιώνουν και να ενισχύουν το δόγμα αυτό. Στην περίπτωση του Επικούρου, η Έρευνα έχει αποδεχτεί (Gigante 1986, Declava Caizzi 1993 και Warren 2004) την πλαστότητα της τελευταίας επιστολής του Αθηναίου φιλοσόφου. Ένας από τους λόγους αυτής της αποδοχής θα μπορούσε να είναι ότι η επιστολή αυτή συναντάται σε τρεις μεταγενέστερους του Επικούρου συγγραφείς: τον Κικέρωνα, τον Φιλόδημο και τον Διογένη Λαέρτιο. Ο Κικέρων (1ος αι. π.Χ.) την αποδίδει ως επιστολή προς τον Έρμαρχο, φίλο και μετέπειτα διάδοχο του Επικούρου στον Κήπο· ο σύγχρονος του Κικέρωνα Φιλόδημος την αποδίδει ως επιστολή προς τον Μιθρή, αξιωματούχο του Λυσίμαχου και ενεργό μέλος της σχολής· ενώ ο Διογένης Λαέρτιος (3ος αι. μ.Χ.) την αποδίδει προς τον Ιδομενέα, τον επονομαζόμενο «δεύτερο Επίκουρο» λόγω πολυγραφότητας. Αυτό μόνο του αποτελεί ισχυρό πειστήριο για την πλαστότητα της επιστολής. Επιπλέον, ένας άνθρωπος που, κατά τα λεγόμενα του Δ.Λ., υποφέρει για δεκατέσσερις ημέρες από ανουρία θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να συντάξει ο ίδιος, ή έστω να υπαγορεύει σε κάποιον μια επιστολή, πόσο μάλλον τρεις πανομοιότυπες, με τη μια από αυτές να απευθύνεται σε έναν άνθρωπο ο οποίος βρισκόταν δίπλα του κατά τις τελευταίες του στιγμές (Έρμαρχος). Οπότε, θα πρέπει να δεχτούμε ότι ο θάνατος του Επικούρου είναι μια κατά το μάλλον ή ήττον λογοτεχνική κατασκευή ώστε να επιτευχθεί η συνέπεια λόγων και πράξεων του φιλοσόφου από τους ακόλουθούς του. Ωστόσο, οι παραπάνω πηγές είναι οι μόνες που έχουμε στη διάθεσή μας

και, ελλείψει άλλων, θα πρέπει να πορευτούμε με αυτές. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να εστιάσουμε στο ευλογοφανές της θεωρίας.

Τούτων δοθέντων, ας επιστρέψουμε στο κείμενο του Διογένη. Οι όροι *στραγγουρικά* και *δυσεντερικά πάθη* δηλώνουν τα παραπάνω συμπτώματα, ενώ προκύπτει και εικόνα χρονιότητας της εν λόγω νόσου (*παρηκολούθει* = συνεχιζόμενη κατάσταση για την οποία με παρακολουθεί κάποιος ειδικός σχετικά) η οποία, τη στιγμή που γράφεται η επιστολή αυτή, φαίνεται να έχει εισέλθει στο τελικό της στάδιο, πιθανότατα πυροδοτούμενη από κάποια οξεία (*ὑπερβολὴν οὐκ ἀπολείποντα τοῦ ἐν ἑαυτοῖς μεγέθους*) λοίμωξη του γαστρεντερικού (λόγω της θέσης του *δυσεντερικά* μετά το *παρηκολούθει*). Συμπληρωτικά στην κλινική εικόνα του φιλοσόφου μπορούμε να παραβάλουμε δυο αποσπάσματα από τον Κικέρωνα και τον Σενέκα. Ο Κικέρων (*De finibus* II.96) παραθέτει μια παρόμοια επιστολή του Επίκουρου και αναφέρεται σε *ασθένειες της κύστης και κολικούς* (*tanti autem aderant vesicae et torminum morbi*), ενώ ο Σενέκας αναφέρεται σε *βάσανα της κύστης και ελκώδες στομάχι* (*Epistulae* LXvi. 47).

Όπως συνοψίζει ο Δ.Λ., ο Επίκουρος *τελευτήσαι δ' αὐτὸν λίθω τῶν οὔρων ἐπισχεθέντων* (*Βίοι* X.15), την κορύφωση δηλαδή των στραγγουρικών, *ἡμέρας νοσήσαντα τετταρεσκαίδεκα* από την οξεία λοίμωξη του γαστρεντερικού που ώθησε την υποκείμενη νόσο στο τελικό της στάδιο. Επιβεβαιώνει ο Φιλόδημος (*Πραγματεῖαι* XXXI) που αναφέρεται σε διακοπή κάθε δραστηριότητας της κύστης και οξείς πόνους που οδηγούν στον θάνατο (*οὐχὶ [ἀποκεχ] «ὥ» ρ[η-κ] «εν» κα[τὰ τήν] οὔρησιν [ἐμ]οὶ οὐθέν, καὶ ἀλγηδόνες ἐν[ή]σαν τῶν ἐπὶ τὴν τελευταίαν ἡμέραν ἀγουσῶν*).⁶

Διαφορική διάγνωση Γαλανάκη και Μπιτσώρη

Η διαφορική διάγνωση που επιχείρησαν οι Γαλανάκης και Μπιτσώρη βάσει της κλινικής εικόνας του φιλοσόφου που προκύπτει από τα παραπάνω αποσπάσματα (κοιλιακός πόνος, επίπονη ούρηση, μειωμένη παραγωγή ούρων και τελικά ανουρία και δυσεντερία) είναι διπλή: είτε μια οξεία νόσος με γαστρεντερική και νεφρική προσβολή (πιθανότατα ουρολιθίαση), είτε χρόνια ουροπάθεια με οξεία επιδείνωση λόγω γαστρεντερικής λοίμωξης (Bitsori & Galanakis 2004). Η ουρολιθίαση μόνη της δεν εξηγεί την δυσεντερία. Το αιμολυτικό ουραιμικό σύνδρομο εξηγεί και τα γαστρεντερικά και τα νεφρικά συμπτώματα που οδηγούν στον θάνατο, ωστόσο είναι σύνδρομο που εμφανίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην παιδική ηλικία και δεν εξηγεί την *στραγγουρίαν* (απόφραξη ουροδόχου κύστης ή/και ουρήθρας). Η μεγάλη συγγραφική δραστηριότητα του Επίκουρου οδηγεί τους Γαλανάκη και Μπιτσώρη στο να αποκλείσουν την περίπτωση σοβαρής και εξουθενωτικής χρόνιας ασθένειας,

⁶ Για τον συσχετισμό έντασης και διάρκειας του πόνου βλ. Κ.Δ. IV (=Προσφ. 3) και Προσφ. 4. Βλ. επίσης Διογένης Οινωανδέυς, απ. 105· Πλούταρχος, *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 36B και *Ὅτι οὐδ' ἡδέως...* 1103D.

όπως μια διάχυτη κακοήθεια, θέση που διατηρεί και ο Ζωγραφίδης (2009, 515–16).⁷ Αντίθετα, υπάρχουν δυο στοιχεία που δείχνουν προς την κατεύθυνση της χρόνιας και ήπιας ασθένειας του φιλοσόφου: το ισχυρότερο είναι ένα έργο του Μητρόδωρου, αφοσιωμένου μαθητή του Επίκουρου, με τίτλο *Περὶ τῆς Ἐπικούρου ἀρρωστίας* (Δ.Λ., Βίοι Χ.24.), ενώ ένα απόσπασμα του Μάρκου Αυρήλιου (*Τὰ εἰς ἑαυτὸν* IX.41) μας πληροφορεῖ πως [Ο] Ἐπίκουρος λέγει ὅτι· «ἐν τῇ νόσῳ οὐκ ἦσάν μοι αἱ ὀμίλῃαι περὶ τῶν τοῦ σωματίου παθῶν οὐδὲ πρὸς τοὺς εἰσιόντας τοιαυτὰ τινα, φησίν, ἐλάλουν, ἀλλὰ τὰ προηγούμενα φυσιολογῶν διετέλουν καὶ πρὸς αὐτῷ τούτῳ ὦν, πῶς ἡ διάνοια συμμεταλαμβάνουσα τῶν ἐν τῷ σαρκιδίῳ τοιούτων κινήσεων ἀταρακτεῖ τὸ ἴδιον ἀγαθὸν τηροῦσα. οὐδὲ τοῖς ἰατροῖς ἐμπαρεῖχον, φησί, καταφρυνάττεσθαι ὥς τι ποιοῦσιν, ἀλλὰ ὁ βίος ἤγετο εὖ καὶ καλῶς». Φαίνεται πως ὅσοι επισκέπτονταν τον Επίκουρο στον Κήπο ἐδειχναν ενδιαφέρον για την υγεία του ἀλλὰ ἐκεῖνος, ἀντὶ να τους μιλάει για τα πάθη του σώματος, διερευνούσε το ἐρώτημα πῶς γίνεται ὁ νους να ἀταρακτεῖ ἐνῶ τὸ σῶμα υποφέρει. Επιπλέον, οὔτε ἀφήνε τους γιατροὺς να το πάρουν πάνω τους ὅτι κάνουν κάτι τάχα σπουδαῖο με το να τον ἀνακουφίζουν ἀπὸ τους πόνους, ἀλλὰ εἶχε ἀναλάβει μονάχος του την ευζωία του.⁸

Ἀν ἡ νόσος του Δασκάλου δεν ἦταν χρόνια καὶ ἥπια ἀλλὰ σύντομη, παροδική καὶ οξεία, πιθανότατα ὁ Μητρόδωρος δεν θα ἀφιέρωνε χρόνο να γράψει βιβλίο γι' αὐτήν. Επίσης, αὐτὴ τὴ στάση που κρατοῦσε ὁ Επίκουρος ἀπέναντι στη νόσο δεν μπορεῖ να τὴν διατηρεῖ ἕνας ἀσθενής που πονάει πολὺ καὶ συνεχῶς, οὔτε φυσικά να γράφει κοντὰ πενήντα ἐργα σε τέτοια κατάσταση. Τέλος, ἕνα ἀπόφθεγμα που ἐστιάζει σε ἕνα εἰδικὸ ζήτημα πόνου ὅπως εἶναι ἡ Κ.Δ. IV,⁹ δεν μπορεῖ να ἐκφράστηκε ἐντελῶς τυχαία· κάποιος λόγος ὁδήγησε τον Επίκουρο σε τόση λεπτομέρεια. Ἐτσι, σύμφωνα με τα παραπάνω ἀποσπάσματα που υποδεικνύουν χρονιότητα μίας ἥπιας νόσου, οἱ Γαλανάκης καὶ Μπιτσώρη καταλήγουν στην διάγνωση για χρόνια *ουρολιθίαση* ἥπιας μορφῆς¹⁰ ἡ ὁποία

⁷ Ἡ συγγραφικὴ παραγωγή ἀπὸ μόνῃ τῆς δεν ἀποκλείει ἐξ ὁλοκλήρου τὴν περίπτωση χρόνιας ἀσθένειας· ωστόσο, μὴ οξεία καὶ ἐξουθενωτικὴ ἀσθένεια σίγουρα εἶναι μεγάλο ἐμπόδιο, πάντα με τὴ λαμπρὴ ἐξαίρεση τοῦ θεωρητικοῦ φυσικοῦ Stephen Hawking.

⁸ Ἡ ἱατρικὴ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δεν εἶχε καταφέρει να θεραπεύσει τέτοιου εἶδους ἀσθένειες καὶ τὸ μόνο που μπορούσε να προσφέρει ἦταν ἀνακούφιση ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τῶν συμπτωμάτων. Λίγα χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Επίκουρου σημειώθηκε σημαντικὴ πρόοδος ὅσον ἀφορὰ τὴ χειρουργικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ουρολιθίας με τὸν Ἀμμώνιο τὸν ἐπονομαζόμενο Λιθοτόμο, μίας καὶ πρότεινε τὴ σύνθλιψη τοῦ λίθου τῆς κύστης ὥστε να μπορεῖ να ἀφαιρεθεῖ χειρουργικά. Ἀναλυτικότερα βλ. SHAN & WHITFIELD 2002.

⁹ Κ.Δ. IV (=Προσφ. 3) *Οὐ χρονίζει τὸ ἄλγουν συνεχῶς ἐν τῇ σαρκί, ἀλλὰ τὸ μὲν ἄκρον τὸν ἐλάχιστον χρόνον πάρεστι, τὸ δὲ μόνον ὑπερτεῖνον τὸ ἡδόμενον κατὰ σάρκα οὐ πολλὰς ἡμέρας συμβαίνει. αἱ δὲ πολυχρόνιοι τῶν ἀρρωστιῶν πλεονάζον ἔχουσι τὸ ἡδόμενον ἐν τῇ σαρκὶ ἥπερ τὸ ἄλγουν*. Πρέπει να ἐκλάβουμε τὸ ἡδόμενον ὡς ἀπουσία πόνου.

¹⁰ Ἡ λιγότερο πιθανὴ μὴ ὑπερτροφία τοῦ προστάτη. Ὅπως ἀναφέρουν οἱ Γαλανάκης καὶ Μπιτσώρη (BITSORI & GALANAKIS 2004), ὁ προστάτης δεν ἦταν ἀκόμα γνωστός στους ἰατροὺς τῆς ἐποχῆς, ὁπότε τα συμπτώματα που υποδεικνύουν πάθηση στὸν προστάτη εὐκόλα μπορούσαν να ἀποδοθοῦν στὴν ουρολιθίαση.

επιδεινώθηκε από κάποια γαστρεντερική μόλυνση (πράγμα που εξηγεί την δυσεντερία) και τελικά τον οδήγησε στον θάνατο.

Νέο σύμπτωμα; αὐτὸς τρικύλιστος ὠθεῖσθαι

Ωστόσο, φαίνεται πως οι Γαλανάκης και Μπιτσώρη, ενώ αναφέρουν ότι εχθροί και φίλοι του Επίκουρου φαίνεται να συμφωνούσαν στο ότι ο φιλόσοφος δεν βρισκόταν σε καλή σωματική κατάσταση και δεν μπορούσε να σηκωθεί από το φορείο του, αυτό δεν το συμπεριέλαβαν στα συμπτώματα που παρουσίαζε. Βέβαια, η αναφορά του Δ.Λ. ότι *τό τε σῶμα ἐλεεινῶς διακεῖσθαι, ὡς πολλῶν ἐτῶν μὴ δύνασθαι ἀπὸ τοῦ φορείου διαναστῆναι* (Βίοι Χ.7) είναι στο πλαίσιο συκοφάντησης του Επίκουρου από τον αποστάτη μαθητή Τιμοκράτη, αδελφό του Μητρόδωρου, και ως εκ τούτου φαίνεται να χάνει την αξιοπιστία της. Για να φανεί αν αυτή η πληροφορία είναι ψευδής ή αληθής και αν θα πρέπει να τη συμπεριλάβουμε ως σύμπτωμα, στρεφόμαστε σε ένα άλλο σημείο του κειμένου του Δ.Λ.: ένα σημείο που με πρώτη ματιά δεν φανερώνει κάτι για την κλινική εικόνα του Επίκουρου, φαίνεται δυσνόητο και του έχει δοθεί μια φαινομενικά παράξενη ερμηνεία από τον DeWitt (1940).

Στο Χ.5 ο Δ.Λ., αναφερόμενος στις συκοφαντίες που κυκλοφορούσαν για τον Επίκουρο για τον ελευθεριάζοντα τρόπο που απευθυνόταν σε σημαντικά πολιτειακά πρόσωπα¹¹ –πιθανώς αντλώντας από κείμενο του Τιμοκράτη–, γράφει: *πρὸς δὲ Θεμίσταν τὴν Λεοντέως γυναῖκα ‘οἶός τέ’ φησὶν ‘εἰμι, ἐὰν μὴ ὑμεῖς πρὸς με ἀφίκησθε, αὐτὸς τρικύλιστος, ὅπου ἂν ὑμεῖς {καὶ Θεμίστα} παρακαλήτε, ὠθεῖσθαι.* Η φράση που ενδιαφέρει εδώ είναι το *αὐτὸς τρικύλιστος*. Οι μεταφράσεις των Bailey, Hicks και Bignone λαμβάνουν το *τρικύλιστος* με τη μεταφορική του σημασία όπως αυτή δηλώνεται στο Λεξικό των Liddell, Scott & Jones ως *τρικυλίνδητος*, εύκολα οδηγούμενος (ενν. με *ευκύλιστο* τρόπο),¹² αποδίδοντας ένα ποιητικό ύφος στον Επίκουρο (DeWitt 1940, 184). Παρόμοιας υφής είναι και η νεοελληνική απόδοση του Μαυρόπουλου και του Ζωγραφίδη (να βάλω φτερά στα πόδια μου και να ῥθω) (Μαυρόπουλος 2012, 1435 και Ζωγραφίδης 2009, 91 και 538), αν και ο Ζωγραφίδης διασαφηνίζει πως το νόημα που έχει αυτή η φράση μπορεί να ληφθεί κυριολεκτικά ως «θα ἔρθω σηκωτός/τσουλώντας». Παρομοίως, ο DeWitt λαμβάνει το *τρικύλιστος* κυριολεκτικά και το συνδυάζει με το ρήμα *ὠθεῖσθαι*, δίνοντας μια φαινομενικά παράξενη απόδοση: *θα πάω μέχρι εκεί που θα με σπρώξουν με την τρίτροχη καρέκλα μου*. Κατά DeWitt, η σημασία *τρικυλίνδητος* απαντάται μόνο στα λεξικά, ενώ το ρήμα *κυλίνδω* δεν υποδηλώνει μεταφορά ανθρώπου με όχημα.

¹¹ Όπως ο ταμίας/γραμματέας του Λυσίμαχου Μιθρής (βλ. *Επιστολές*), ο Λεοντέας της Λαμψάκου («ο ικανότερος ανάμεσα στους Λαμψακηνούς», σύμφωνα με τον Στράβωνα, *Γεωγραφικά* 13.1.19 [καὶ αὐτὸς δ’ Ἐπίκουρος τῶν τινὰ Λαμψακηνὸς ὑπῆρξε, διατρίψας ἐν Λαμψάκῳ καὶ φίλοις χρησάμενος τοῖς ἀρίστοις τῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, τοῖς περὶ Ἰδομενέα καὶ Λεοντέα.] και η σύζυγός του Θεμίστα.

¹² LSJ online: <<https://lsj.gr/wiki/τρικύλιστος>> (5/12/2023).

επιπλέον, δεν είναι απαραίτητο να θεωρηθεί το *τρι-* ως υποδηλωτικό υπερβολής (*τρικύλιστος* = *ευκύλιστος*).

Υπό το φως της μελέτης των Γαλανάκη και Μπιτσώρη, η ερμηνεία του DeWitt δεν είναι παράλογη· η γλωσσική/φιλολογική στήριξή της ίσως να πάσχει, αλλά νοηματικά μπορεί να ταιριάζει με τα αποσπάσματα που μιλάνε για ασθένεια του Δασκάλου. Άλλωστε, και ο DeWitt αυτή τη στήριξη παρέχει στην ερμηνεία του: σύμφωνα με τον Καναδό φιλόλογο, ο Επίκουρος για αρκετά χρόνια χρησιμοποιούσε για τις μετακινήσεις του μια ιδιότυπη τρίτροχη κατασκευή που μπορεί να παρομοιαστεί με αναπηρικό αμαξίδιο, το οποίο οδηγούσε ο ίδιος και ωθούνταν από κάποιον ακόλουθο, λόγω της περιορισμένης κινητικότητας που ήταν επακόλουθο κάποιας χρόνιας νόσου που τον ταλαιπωρούσε (DeWitt 1940, 184). Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν την εποχή εκείνη υπήρχαν τέτοιου τύπου βοηθήματα για τους ανάπηρους, αλλά δεν μπορούμε κιόλας να το αποκλείσουμε, κυρίως λόγω της έκρηξης προόδου που σημειώθηκε σε όλα τα επίπεδα γνώσης και τεχνογνωσίας ως συνέπεια του «ανοίγματος» του κόσμου από τις αλεξανδρινές κατακτήσεις. Για του λόγου το αληθές, ο DeWitt επιβεβαιώνει την ερμηνεία του παραπέμποντας σε ένα άλλο σημείο στο έργο του Δ.Λ., στο τέταρτο βιβλίο των *Βίων*, όπου υπάρχει αναφορά στο *ἀμάξιον* που φαίνεται πως χρησιμοποιούσε ο Σπεύσιππος, διάδοχος του Πλάτωνα στην Ακαδημία (*φασί δὲ αὐτὸν ἐπ' ἀμαξίου φερόμενον*, *Βίοι* IV.3).

Ο DeWitt αποδίδει κι αυτός στον Επίκουρο ένα ποιητικό στυλ, ίσως αισχύλειο λόγω ύφους, παρόμοιο με τα αποσπάσματα *Προσφ.* 17 και 52, κάτι που όμως δεν παύει να μαρτυρά την πραγματικότητα: ότι ο Επίκουρος δεν περπατούσε· αντ' αυτού χρησιμοποιούσε μια τρίτροχη καρέκλα (*ἀμάξιον*) και όπου πήγαινε, πήγαινε *τρικύλιστος*, δηλαδή τσουλώντας. Ταυτόχρονα, φανερώνει την διάθεση του Επικούρου, προκειμένου να δει τους φίλους Θεμίστα και Λεοντέα, να υπομείνει τους πόνους ενός νεφροπαθούς που τσουλάει στην αθηναϊκή κροκάλα με καροτσάκι. Άρα, αν δεχτούμε την ερμηνεία του DeWitt για το *τρικύλιστος*, η αναφορά του Δ.Λ. (που αντλεί από τα συκοφαντικά κείμενα του Τιμοκράτη) πως ο Επίκουρος *μὴ δύνασθαι ἀπὸ τοῦ φορείου*¹³ *διαναστῆναι* είναι αληθής· εφ' όσον είναι αληθής, η περιορισμένη κινητικότητα –όποια η αιτία της– πρέπει να συμπεριληφθεί στα συμπτώματα που παρουσίαζε ο Επίκουρος και ως εκ τούτου να αλλάξει η διαφορική διάγνωση.

Εναλλακτική διαφορική διάγνωση με το νέο σύμπτωμα

Αν θεωρήσουμε ότι από τα παραπάνω προκύπτει ένα νέο σύμπτωμα, ο κατάλογος των συμπτωμάτων έχει ως εξής: περιορισμένη κινητικότητα (νέο σύμ-

¹³ *Φορείο* είναι αυτό που *φέρει* κάποιον, είτε αυτό είναι καρέκλα, είτε το νοσοκομειακό φορείο που έχουμε κατά νου σήμερα, είτε ό,τι άλλο. Θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς το ερώτημα γιατί ο Δ.Λ. δεν χρησιμοποίησε τη λέξη *ἀμάξιον* (*μὴ δύνασθαι ἀπὸ τοῦ ἀμαξίου διαναστῆναι*), αλλά δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία· άλλωστε, ο ίδιος μιλώντας για το *ἀμάξιον* του Σπεύσιππου χρησιμοποιεί τον ρηματικό τύπο *φερόμενον*.

πτωμα), οξύς κοιλιακός πόνος, προοδευτική ολιγουρία και ανουρία, δυσσεντερία. Αντί να ξεκινήσουμε την διαδικασία διαφορικής διάγνωσης από την αρχή, καλύτερο θα ήταν να εντάξουμε το νέο σύμπτωμα στην διάγνωση των Γαλανάκη και Μπιτσώρη και να προσπαθήσουμε να το εξηγήσουμε βάσει αυτής, ή έστω κάποιας άλλης, κοινής διάγνωσης. Έτσι, θα πρέπει να αναζητηθεί η αιτία της περιορισμένης κινητικότητας και να εξηγηθεί σε σύνδεση με τα υπόλοιπα συμπτώματα.

Σύμφωνα με τον Mirko Grmek (1989, 73), η *ουρική αρθρίτιδα*¹⁴ είναι μια νόσος που εμφανίζεται και με οξείες κρίσεις και σε χρόνια, ήπια μορφή και προκαλεί κινητικά προβλήματα λόγω συσσώρευσης ουρικού οξέος στους συνδέσμους και της ακόλουθης τοπικής παραμόρφωσης των οστών, ενώ έχει νεφρικές επιπλοκές και μπορεί να καταλήξει σε *ουρολιθίαση* (την διάγνωση των Γαλανάκη και Μπιτσώρη). Από την *ουρολιθίαση* μπορεί να προκύψει είτε αδυναμία ούρησης (*στραγγουρία*) λόγω συγκέντρωσης λίθων στην δίοδο από την κύστη προς την ουρήθρα, είτε υδρονέφρωση λόγω συγκέντρωσης λίθων στην δίοδο από τα νεφρά προς την κύστη (ουρητήρας). Σε αυτή την περίπτωση τα νεφρά συνεχίζουν να παράγουν ούρα τα οποία λόγω της αδυναμίας εξόδου επιστρέφουν πίσω και προκαλούν την υδρονέφρωση, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε νεφρική ανεπάρκεια (καταστροφή του οργάνου).

Σύμφωνα με τη σύγχρονη ιατρική έρευνα που επικαλείται ο Grmek διερευνώντας την αιτία εμφάνισης αυτής της νόσου, οι μεταβολικές διεργασίες που οδηγούν σε περίσσεια ουρικού οξέος και την εναπόθεσή του στους ιστούς εξαρτώνται βασικά από γενετικούς παράγοντες [γενετική προδιάθεση]. Αντίθετα, οι περιβαλλοντικοί παράγοντες ευθύνονται για τις διάφορες συσσωματώσεις που εναποτίθενται στο ουροποιητικό σύστημα. Το κλίμα της παραθαλάσσιας Ελλάδας, καθώς και ορισμένες διατροφικές συνήθειες κάτω από δύσκολες συνθήκες και ελλείψεις τροφίμων, καθιστούν εκ των προτέρων πιθανή την υψηλή συχνότητα εμφάνισης λίθων στο ουροποιητικό σύστημα (Grmek 1989, 73–74).

¹⁴ *Ουρική αρθρίτιδα*: Χρόνια ασθένεια, συχνά κληρονομική, που χαρακτηρίζεται από κρίσεις φλεγμονώδεις γύρω από τις αρθρώσεις, με εναπόθεση ουρικών αλάτων και συχνών οστικών, νεφρικών και αγγειακών επιπλοκών. Συνδέεται, επίσης, η ασθένεια αυτή με διαταραχή του μεταβολισμού των νουκλεοπρωτεϊδών και ανεπάρκεια της απέκκρισης του οξέος. Η ουρική αρθρίτιδα εμφανίζεται με δυο μορφές: την οξεία και τη χρόνια. Κατά την οξεία κρίση το αίμα των ασθενών εμφανίζει αύξηση του ποσοστού του ουρικού οξέος, η οποία εξαφανίζεται στα διαστήματα μεταξύ των κρίσεων. Αντίθετα, κατά τη χρόνια αρθρίτιδα το ποσοστό του ουρικού οξέος είναι σταθερά αυξημένο. Η υπερουριχαιμία αυτή προέρχεται από τρεις διαφορετικούς παράγοντες: α) από την υπερβολική προσαγωγή ουρικού οξέος μέσω της τροφής, β) από την υπερβολική παραγωγή πουρινών από τις νουκλεοπρωτεΐδες των ιστών του οργανισμού [γενετική προδιάθεση] και γ) από την ελάττωση της απέκκρισης του ουρικού οξέος μέσω των ούρων. Συχνά, πριν από την προσβολή από την κρίση της αρθρίτιδας, ο χαρακτήρας του ασθενή γίνεται δύστροπος εξαιτίας των πεπτικών διαταραχών και της παρατηρούμενης αδεξιότητάς του στην εργασία του. Ο άρρωστος έχει κεφαλαλγίες, αποφεύγει το φως, αισθάνεται κάποια δυσκαμψία στις κινήσεις του, έχει ιλίγγους, τα δε ούρα του καίνε κατά την ούρηση. [Λήμμα *Εγκυκλοπαίδειας Υδρία* – Cambridge – Ήλιος 1992, τ. 9, σ. 3002.]

Μια καταγεγραμμένη περίπτωση που μπορεί να μας διαφωτίσει περισσότερο όσον αφορά το πώς οι διατροφικές συνήθειες μπορούν να προκαλέσουν την εμφάνιση μιας νόσου είναι η περίπτωση της Θράκης. Όπως μας πληροφορεί ο Grmek (1989, 223), οι κάτοικοι του Αίνου στη Θράκη, επειδή έτρωγαν πολλά όσπρια λόγω φτώχειας και πολέμου, έμεναν παράλυτοι στα κάτω άκρα. Η πάθηση αυτή αργότερα ονομάστηκε *λαθυρισμός* από το όνομα μιας συγκεκριμένης ποικιλίας μπιζελιών (*Lathyrus*) η οποία περιέχει μια τοξίνη που προσβάλλει το νευρικό σύστημα (νευροτοξίνη). Το φυτό αυτής της ποικιλίας χρησιμοποιούταν ως εναλλακτική ύλη για το αλεύρι ώστε να παραχθεί ψωμί σε καιρό έλλειψης σιτηρών λόγω του πολέμου. Για να προκαλέσει νευροτοξική δηλητηρίαση, η κατανάλωσή του πρέπει να είναι αποκλειστική ή πολύ ευρεία. Ο Grmek (1989, 223–24) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο λαθυρισμός έγινε ιατρικό πρόβλημα μόνο όταν | τα τρόφιμα ήταν σπάνια, όταν ένα είδος μπιζελιού που προοριζόταν για τη διατροφή των ζώων έγινε το κύριο συστατικό του καθημερινού ψωμιού και όταν η κατανάλωσή του συνδέθηκε με σημαντικές ποσοτικές και ποιοτικές ελλείψεις. Ο παθογόνος παράγοντας βρίσκεται μόνο στους σπόρους, αλλά η φύση του δεν είναι ακόμη απολύτως σαφής. Οι καθαρές χημικές ουσίες που προκαλούν λαθυρογενετικές επιδράσεις έχουν απομονωθεί και ακόμη και συντεθεί σε πειράματα σε ζώα. Πρόκειται κυρίως για παράγωγα του αμινοπροπιονιτριλίου. Η απορρόφηση των σπόρων σε σημαντικές ποσότητες οδηγεί σε επιλεκτική προσβολή (εκφυλιστικές αλλοιώσεις) των νευρικών κυττάρων στον οσφυϊκό μυελό. Η κλινική εικόνα κυριαρχείται από μυϊκή ασθένεια στα πόδια και αγγειοκινητικές διαταραχές».

Η περίπτωση της Θράκης μας δείχνει το πώς οι εξωτερικές συνθήκες (εν προκειμένω η φτώχεια εξαιτίας του πολέμου) διαμορφώνουν τις διατροφικές συνήθειες και αυτές με τη σειρά τους επηρεάζουν την υγεία του ανθρώπου. Όπως είδαμε προηγουμένως, η ουρική αρθρίτιδα, όπως και όλες οι ασθένειες συνολικά, έχει ως παράγοντες εμφάνισης τόσο τη γενετική προδιάθεση (οι μεταβολικές διεργασίες που οδηγούν σε περίσσεια ουρικού οξέος και την εναπόθεσή του στους ιστούς και τις αρθρώσεις) όσο και τις εξωτερικές συνθήκες (διάφορες συσσωματώσεις ουρικού οξέος [λίθοι] που εναποτίθενται στο ουροποιητικό σύστημα). Σύμφωνα με τον Βυθούλκα (Vithoulkas 1991, 103), για να εμφανιστεί μια συμπτωματολογία (μια ασθένεια), εκτός από τη γενετική προδιάθεση και τις ευνοϊκές (για την ασθένεια) συνθήκες, χρειάζεται και έναν πυροδοτικό παράγοντα, ένα εξωτερικό ερέθισμα. Για να μπορέσουμε να σκιαγραφήσουμε μια πιο λεπτομερή εικόνα για την νόσο του Επίκουρου και την αιτία της, χρήσιμο θα ήταν να δούμε τα ιστορικά γεγονότα με μια κάποια λεπτομέρεια ώστε να καταλάβουμε το πώς διαμορφώθηκαν οι εξωτερικές συνθήκες τα πρώτα δέκα χρόνια από την επιστροφή του Δασκάλου στην Αθήνα (307/6 – 297/6) αλλά και να εντοπίσουμε τον πυροδοτικό παράγοντα της ασθένειάς του.

Ιστορία 307/6 – 297/6

Από τον καιρό της Χαιρώνειας και εξής (338, κατά πολλούς ιστορικούς το τέλος της αθηναϊκής ηγεμονίας) οι συνθήκες ζωής δεν ήταν και οι καλύτερες δυνατές για την Αθήνα, με τον πόλεμο εναντίον του Φιλίππου να έχει αφήσει το χνάρι του στο ανθρώπινο δυναμικό και σοβαρές ελλείψεις να σημειώνονται κυρίως σε σιτηρά και δημητριακά λόγω των καταστροφών. Όπως θα γίνει αντιληπτό και μόνο από την έκθεση των ιστορικών γεγονότων του υπό εξέταση διαστήματος (307/6 – 297/6), η Αθήνα εκείνα τα χρόνια υποφέρει από συχνές επισιτιστικές κρίσεις και σχετική φτώχεια. Η Αθήνα, όσον αφορά τα σιτηρά της, ήταν πάντα ευάλωτη, κυρίως λόγω υπερπληθυσμού από ένα σημείο κι έπειτα, σε συνδυασμό με το τραχύ αττικό έδαφος. Τον παλιό, καλό καιρό της ηγεμονίας της εξαρτιόταν έμμεσα ή άμεσα από τις εισφορές των μελών της Αθηναϊκής Συμμαχίας· τώρα, που δεν υφίσταται κάτι τέτοιο, η Αθήνα εξαρτάται από δωρεές και ευεργεσίες όποιου έχει την διάθεση να βοηθήσει για τη σίτιση των πολιτών της. Συνήθως ήταν κάποιος από τους Διαδόχους εκείνος που βοηθούσε, αλλά από την άλλη, τα προβλήματα τα δημιουργούσε κάποιος άλλος Διάδοχος...

Το 307, μετά την άκοπη κατάκτηση της Αθήνας από τον Δημήτριο Πολιορκητή και την εκδίωξη του Δημήτριου Φαληρέα που ήταν κυβερνήτης της πόλης με τις ευλογίες του Κασσάνδρου από το 317, για να τιμηθεί αναλόγως ο νέος ηγέτης και να διασφαλιστεί ότι δεν θα συμβούν ξανά χαριεντισμοί τύπου Φίλιππου – Αριστοτέλη και Κασσάνδρου – Θεόφραστου, ανάμεσα σε άλλες υπερβολικές τιμές, οι Αθηναίοι εισήγαγαν νόμο που ήθελε τον επικεφαλής κάθε φιλοσοφικής σχολής να έχει την έγκριση της Βουλής για να διατηρεί τη σχολή του στην πόλη (Δ.Λ., *Βίοι* V.38· Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* XIII 610e-f).¹⁵ Εισηγητής του ψηφίσματος ήταν ο Σοφοκλής από το Σούνιο, γνωστός στην Ιστορία μόνο γι' αυτό. Με την εισαγωγή αυτού του νόμου, ο Θεόφραστος, τότε σχολάρχης του Λυκείου, αναγκάζεται να φύγει εξόριστος από την Αθήνα.

Το 306, *το έτος των βασιλιάδων*,¹⁶ ο Πολιορκητής αυτοανακηρύσσεται βασιλιάς όλων των Μακεδόνων· τον ακολουθούν οι υπόλοιποι Διάδοχοι, ο καθένας για λογαριασμό της περιοχής που ελέγχει (ο Σέλευκος τη Μικρά Ασία και την Ανατολή, ο Πτολεμαίος την Αίγυπτο, ο Λυσίμαχος τη Θράκη) πλην Κασσάνδρου, ο οποίος διεκδικεί με τον Δημήτριο τη βασιλεία των Μακεδόνων. Οι Αθηναίοι θεωρούν ότι ο νόμος του Σοφοκλή και η αναγκαστική φυγή του Θεόφραστου από την πόλη, εκτός από πλήγμα στο πολιτιστικό κύρος της, αποτελεί ευθύ χτύπημα στην ελευθερία του λόγου. Έτσι, αλλάζουν γνώμη και διώκουν δικαστικά τον Σοφοκλή από το Σούνιο, τον τιμωρούν με πρόστιμο πέντε ταλάντων¹⁷ και κηρύσσουν τον νόμο που εισηγήθηκε άκυρο.

¹⁵ Βλ. WORTHINGTON 2020, 75, σημ. 22, όπου συνοψίζει τις ιστοριογραφικές αναφορές επί του θέματος.

¹⁶ Για το έτος των βασιλιάδων (306) βλ. αναλυτικά DROYSEN 1993, 460–67.

¹⁷ *Τάλαντο* είναι αρχαία μονάδα μέτρησης βάρους, εξ ου και η παραφθορά *ταλέντο* (talent)

Ο Θεόφραστος επιστρέφει στην πόλη, ενώ ο Επίκουρος αφήνει την Λάμψακο και μεταφέρει τον ήδη διαμορφωμένο φιλοσοφικό του κύκλο στην Αθήνα.¹⁸ Αγοράζει ένα κτήμα στα περίχωρα της πόλης (κοντά στην Ακαδημία) (Mandl 2002) για ογδόντα μνες (60 μνες = 1 τάλαντο, 1 μνα = 100 δραχμές), καθώς και ένα οίκημα στον δήμο της Μελίτης (Δ.Λ., *Βίοι* X.17), δυτικά της Ακρόπολης, στα οποία και στέγασε τη φιλοσοφική του κοινότητα.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 301, διεξάγεται η Μάχη της Ιψού (Διόδωρος, Κ' 113: *κατὰ τὴν ἐπιούσαν θερίαν διὰ τῶν ὄπλων κρῖναι τὸν πόλεμον*),¹⁹ η έκβαση της οποίας (ήττα Αντίγονου – Δημήτριου και θάνατος Αντίγονου) υπήρξε καθοριστική για τον συσχετισμό των δυνάμεων που επιθυμούσαν την ηγεμονία στο σύνολο της αλεξανδρινής επικράτειας. Η δύναμη που ήθελε ενωμένο όλο το αλεξανδρινό βασίλειο κάτω από έναν μονάρχη ικανό και ευφυή έπαψε να υπάρχει. Η Αθήνα δεν δέχεται τον Πολιορκητή πίσω, εκδίδει ψήφισμα για καταδίκη σε θάνατο όποιου προτείνει κάτι παρόμοιο και κρατά ουδέτερη στάση. Μαζί με τον Δημήτριο, την διεκδικούν οι Κάσσανδρος, Λυσίμαχος και Πτολεμαίος, οι δύο τελευταίοι κυρίως μέσω ευεργεσιών σε σιτηρά και άλλες πρώτες ύλες.

Το 299, ο Λυσίμαχος της Θράκης, μετά από πρεσβεία των Αθηναίων με πρωτοβουλία του μετριοπαθούς πολιτικού Φαίδρου από την Σφεττό²⁰ και επικεφαλής της πρεσβείας τον κωμικό Φιλίππιδη, καλό φίλο του Λυσίμαχου, απελευθερώνει περίπου τριακόσιους Αθηναίους αιχμαλώτους της μάχης στην Ιψό και, στο πλαίσιο διατήρησης των καλών σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών, κάνει μια δωρεά δέκα χιλιάδων μεδίωνων σιτηρών και δημητριακών στην πόλη²¹ (Worthington 2020, 87).

Λίγο μετά, το 297, ο Κάσσανδρος βρίσκει ευκαιρία, λόγω νέας επισιτιστικής κρίσης και των αναταραχών στο εσωτερικό του *ἄσπεως* που ξέσπασαν ως αποτέλεσμα αυτής, να εγκαταστήσει στην διακυβέρνηση της Αθήνας τον Λαχάρη, τον πιο σκληρό τύραννο που γνώρισε ποτέ η πόλη (Habicht 1998, 85 και Droysen 1993, 578),²² ενώ λίγο καιρό αργότερα πεθαίνει από φυματίωση (Droysen 1993, 573 και Worthington 2020, 84). Η σκληρή τυραννία του Λαχάρη

στα ΝΕ όπου σημαίνει *ειδικό βάρος*. Ένα τάλαντο ήταν περίπου 25 κιλά πολύτιμο μέταλλο (χρυσός ή ασήμι) κομμένο σε νομίσματα (*δραχμή* και *ὀβολός*).

¹⁸ Αυτή η αλλαγή πολιτικού σκηνικού ίσως ήταν αφορμή για τον ερχομό του Επίκουρου στην Αθήνα. Βλ. GREEN 1990, 997.

¹⁹ Για την αμφισβήτηση της ακριβούς χρονολογίας και για την υποτιθέμενη θέση της Ιψού, βλ. DROYSEN 1993, 547, σημ. 1082.

²⁰ Για μια σκιαγράφηση του Φαίδρου και ειδικότερα της στάσης του μετά τον Χρεμωνίδειο πόλεμο (267 – 262), βλ. SHEAR 2020.

²¹ *Corpus Inscriptionum Atticarum* II, αρ. 314. Τιμητικό ψήφισμα για τον Φιλίππιδη για τις ενέργειές του και το αποτέλεσμα τους. *Μέδιμος* = ~52–59 σημερινά λίτρα.

²² Στην ελληνική μετάφραση του έργου του Droysen (1988–93) υπάρχει μια εκτενέστατη υποσημείωση (σημ. 1153, σσ. 576–78) η οποία λαμβάνει υπ' όψιν της την νεότερη έρευνα σχετικά με τη χρονολογία της τυραννίας του Λαχάρη, η οποία ωστόσο φαίνεται να συσκοτίζει περισσότερο παρά να διαφωτίζει τον αναγνώστη. Ο Η. Αποστολίδης αποφαινεται πως η αρχική θέση του Droysen που θέλει την τυραννία του Λαχάρη *μετά* τον θάνατο του Κασσάνδρου είναι πιο στέρεια.

ρη προκάλεσε εξίσου σκληρή αντίδραση, τόσο από την αθηναϊκή αντίσταση όσο και από τον Πολιορκητή: το 297/6 η Αθήνα πολιορκείται από τον Δημήτριο Πολιορκητή με πολύ σκληρό και βάνανσο τρόπο με σκοπό την απόσπασή της από την κατοχή του Κασσάνδρου και την εκδίωξη του Λαχάρη.

Υποστήριξη εναλλακτικής διαφορικής διάγνωσης μέσω ιστορικής πραγματικότητας

Όλα τα προηγούμενα χρόνια που η Αθήνα ήταν συνεχώς διεκδικήσιμη και διαρκώς χειραγωγούμενη από τα πολιτικά παιχνίδια των Διαδόχων και ως εκ τούτου οι ελλείψεις σε βασικά τρόφιμα και ο υψηλός πληθωρισμός κυριαρχούσαν, οι Αθηναίοι πορεύονταν με τα βρισκόμενα: όσπρια, λαχανικά και ό,τι άλλο βγάζει η δύσκολη αττική γη. Κατά την διάρκεια της πολιορκίας του 297/6 οι ήδη δύσκολες συνθήκες της τελευταίας δεκαετίας στην πόλη χειροτέρεψαν έτι περισσότερο με τις καταστροφές στα καλλιεργήσιμα εδάφη και τον ναυτικό αποκλεισμό και πολλοί άνθρωποι αρρώστησαν και πέθαναν από τις κακουχίες, τις στερήσεις και τις επακόλουθες αρρώστιες που ξέσπασαν μέσα από τα τείχη της. Οι καταστροφές στα καλλιεργήσιμα εδάφη που έκανε ο Δημήτριος στα περίχωρα της Αττικής ενέτειναν την επισιτιστική κρίση· λογικό και επόμενο ήταν να προκληθεί λιμός, μιας και αυτή ήταν (και είναι) η πάγια τακτική όταν κανείς πολιορκεί μια πόλη:²³ κόβει την τροφοδοσία και την ύδρευση και αναγκάζει τον πολιορκούμενο ή να παραδοθεί ή να πεθάνει από την πείνα. Επομένως, θα ήταν απολύτως λογικό οι εντός των τειχών να στραφούν σε εναλλακτικές πρώτες ύλες για το αλεύρι που χρειαζόνταν για την παραγωγή του ψωμιού· όχι απαραίτητα στον λάθυρο της Θράκης (μπορεί να μην είναι ενδημικό της Αττικής το φυτό, βλ. παραπάνω), αλλά σίγουρα η διατροφή των Αθηναίων αναγκαστικά περιορίστηκε στα απολύτως απαραίτητα.

Στην κοινότητα του Επίκουρου, σε αυτούς τους χαλεπούς καιρούς²⁴ (Δ.Λ., Βίοι Χ.10), τα πράγματα δεν θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά: ο Κήπος δεν απολάμβανε καμίας ασυλίας ή προστασίας όπως ενδεχομένως άλλες φιλοσοφικές σχολές²⁵ και ως εκ τούτου οι ένοικοί του ζούσαν στις ίδιες σκληρές συνθήκες με την υπόλοιπη πόλη. Μαρτυρείται από τον Πλούταρχο πως *τότε καὶ τὸν φιλόσοφον Ἐπίκουρον ἰστοροῦσι διαθρέψαι τοὺς συνήθεις κυάμους πρὸς ἀριθμὸν μετ’ αὐτῶν διανεμόμενον* (Πλούταρχος, Δημήτριος 34.3), ένα σχήμα καθ’ υπερβολήν βέβαια από τον συγγραφέα, που ωστόσο λόγω της χρήσης του ρήματος *ἰστοροῦσι* αντί για το σύνηθες *φησί* λαμβάνει μια σχετική αξιοπι-

²³ Μέχρι να θεωρηθεί έγκλημα πολέμου από το Δ.Π.Δ., Καταστατικό Ρώμης, άρ. 7, παρ. 1, (μόλις!) το 1998.

²⁴ καὶ χαλεπωτάτων δὲ καιρῶν κατασχόντων τηνικάδε τὴν Ἑλλάδα, αὐτόθι καταβιώναι, [...]. Το εν λόγω χωρίο στον Δ.Λ. αναφέρεται στο διάστημα που η Αθήνα βρισκόταν υπό πολιορκία και εξυμνεί τη φιλοπατρία και την αφοσίωση στους φίλους που επέδειξε ο Επίκουρος.

²⁵ Δ.Λ., Βίοι V.39. Ο Δημήτριος Φαληρέας, που κυβέρνησε την Αθήνα για μια δεκαετία (317–307) είχε βοηθήσει τον Θεόφραστο, τότε σχολάρχη του Λυκείου, να αποκτήσει ένα κτήμα για τη στέγαση της σχολής, πράγμα που ο Θεόφραστος ως μέτοικος δεν μπορούσε να κάνει.

στία, αφού δεν αναφέρεται στο τι λεγόταν γενικά για την εποχή αλλά δείχνει πως ο Πλούταρχος αντλεί από κάποια χαμένη σε εμάς ιστορική πηγή. Φυσικά συνιστά υπερβολή να τρέφονταν οι ένοικοι του Κήπου με μια χούφτα κουκιά ο καθένας, αλλά τούτη η υπερβολή του Πλούταρχου υπονοεί πως η διαθέσιμη τροφή ήταν ελάχιστη και αμφίβολης ποιότητας, ενώ το ανεκδοτολογικής φύσης περιστατικό που περιγράφει παρακάτω για παρ' ολίγον πατροκτονία για το ποιος θα φάει ένα νεκρό (από την πείνα!) ποντίκι δείχνει, αν μη τι άλλο, μια γενικευμένη εικόνα φτώχειας, πείνας και απελπισίας στην πόλη.

Ένα πιθανό επακόλουθο αυτής της κατάστασης είναι ο Επίκουρος, μετά από μερικά χρόνια φτώχειας και ελλείψεων στην Αθήνα και της επακόλουθης (και φιλοσοφικά υποστηριζόμενης) λιτής διατροφής και σχεδόν ασκητικής ζωής,²⁶ να εξασθένησε τον οργανισμό του τόσο που, σε συνδυασμό με μια ενδεχόμενη γενετική προδιάθεση, να ανέπτυξε ουρική αρθρίτιδα μέτριας έντασης και με στοιχεία χρονιότητας, δηλαδή όχι εξουθενωτική, η οποία εκδηλώθηκε προοδευτικά με πόνους στις αρθρώσεις, λίθους στο ουροποιητικό σύστημα και τα επακόλουθα συμπτώματα της ουρολιθίας (βλ. παραπάνω). Η ουρική αρθρίτιδα συνδυάζεται με την ουρολιθίαση κατά το ότι η πρώτη κατάσταση μπορεί να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της δεύτερης. Η ουρική αρθρίτιδα μόνη της δεν προκαλεί στραγγουρία παρά μόνο στο επόμενο στάδιο όπου έχει δημιουργηθεί πέτρα είτε στην κύστη είτε στα νεφρά (ουρολιθίαση). Και πάλι όμως, η συγκέντρωση λίθων που απαιτείται για να προκληθεί απόφραξη είναι αρκετά μεγάλη και πιθανότατα χρειάζεται αρκετό καιρό για να σχηματιστεί. Η δυσεντερία δεν συνδέεται με τα υπόλοιπα συμπτώματα, ούτε με την ουρική αρθρίτιδα. Η δυσεντερία ως πάθηση μπορεί να εμφανιστεί ανά πάσα στιγμή λόγω των γενικών κακών συνθηκών (μολυσμένο νερό, κακή διατροφή κλπ.) και μπορεί να είναι θανατηφόρα, ειδικότερα δε σε έναν ήδη καταπονημένο οργανισμό, ενώ επιπλέον ήταν πολύ συνηθισμένη ασθένεια εκείνη την εποχή μιας και δεν υπήρχε ούτε στοιχειώδης συντήρηση τροφίμων ούτε κάποιος έλεγχος ποιότητας του πόσιμου νερού.

Έτσι, μια πιθανή πτωτική πορεία της υγείας του Επίκουρου να ήταν η ακόλουθη: Α) Υπήρχε μια *γενετική προδιάθεση* για την ανάπτυξη αυτής της νόσου. Β) Ο ίδιος ο φιλόσοφος ενέτεινε την κατάσταση με τον λιτό τρόπο ζωής του (*περιβάλλον, εξωτερικές συνθήκες*). Γ) Οι εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες ζωής κατά την πολιορκία του 297/6 *πυροδότησαν* την εμφάνιση της νόσου (ουρική αρθρίτιδα). Δ) Με τα χρόνια, οι λίθοι που συγκεντρώνονταν στο ουροποιητικό και στις αρθρώσεις προκαλούσαν ενδεχομένως κάποιους κολικούς (Κικέρων *De finibus* II.96 και Σενέκας *Epistulae* Lxvi. 47) και περιορισμένη κινητικότητα λόγω πόνων στις αρθρώσεις (Δ.Λ. *Βίοι* X.5 και X.7). Ε) Προς το τέλος της ζωής του Επίκουρου οι λίθοι είχαν προκαλέσει ολική απόφραξη του

²⁶ Δ.Λ., *Βίοι* X.11 στ. 124: *εὐτελέστατα καὶ λιτότατα διαιτῶμενοι*. Δ.Λ., *Βίοι* X.11 στ. 129–132: *αὐτὸς τε φησὶν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ὕδατι μόνον ἀρκεῖσθαι καὶ ἄρτω λιτῷ. καὶ, Πέμψον μοι τυροῦ, φησί, κυθριδίου, ἵν' ὅταν βούλωμαι πολυτελεύσασθαι δύνωμαι*.

ουροποιητικού συστήματος (*στραγγουρία*). ΣΤ) Μια οξεία μόλυνση του γαστρεντερικού συστήματος προκάλεσε δυσεντερία (ανεξάρτητα από το τι συνέβαινε στο ουροποιητικό σύστημα) και έσπρωξε τον Επίκουρο στον θάνατο.

Μια παραπλήσια υπόθεση μπορεί να γίνει αν λάβουμε υπ' όψιν την αναφορά των Γαλανάκη και Μπιτσώρη στον θάνατο των αδελφών του Επίκουρου. Στο άρθρο τους οι Γαλανάκης και Μπιτσώρη αναφέρουν ότι «τα αδέρφια του Επίκουρου μάλλον υπέκυψαν στην υδρωπικία» (Bitsori & Galanakis 2004, 467) και παραπέμπουν ανακριβώς στο έργο του Διογένη Λαέρτιου. Όπως μας πληροφορεί ο Grmek (1989, 41), μια αυστηρά χορτοφαγική διαίτα μπορεί να οδηγήσει σε υποπρωτεϊνωση και ακόλουθο οίδημα της κοιλιακής χώρας, τη λεγόμενη *υδρωπικία*.²⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας άλλης εποχής αποτελεί ένα άλλο μεγάλο πνεύμα, ο Ηράκλειτος, ο οποίος εν τέλει δεν μπόρεσε να αποξηράνει το υγρό.²⁸ Με μοντέρνους όρους, η υδρωπικία δεν είναι ασθένεια, είναι σύνδρομο το οποίο είναι δευτερεύουσα πάθηση συνήθως σε υποκείμενη νεφροπάθεια ή καρδιοπάθεια.

Στο έργο του Διογένη δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά στα αδέρφια του Επίκουρου, παρ' εκτός από το ότι *συμφιλοσοφούσαν* μαζί του μετά από δική του παραίνεση. Το *συμφιλοσοφούσαν*, όπως σημειώνει ο Ζωγραφίδης (2009, 552), δεν σημαίνει μόνο ότι ερευνούσαν μαζί φιλοσοφικά ζητήματα, αλλά εξασκούσαν το φιλοσοφείν στην πράξη, δηλαδή ζούσαν μαζί εξασκώντας την αρετή της φιλίας και της κοινότητας. Με δεδομένη αυτή μόνο την πληροφορία για τα αδέρφια του (μιας και δεν υπάρχει αναφορά του Διογένη στον θάνατό τους ή ενδεχόμενη ασθένειά τους, παρά μόνο στο άκρως συκοφαντικό κείμενο του Κλαύδιου Αιλιανού), μπορεί να συναγάγει κανείς ότι έζησαν τις ίδιες δυσκολίες με τους υπόλοιπους κατοίκους της Αθήνας και δεν αποκλείεται μάλιστα να επηρεάστηκε και η δική τους υγεία μαζί με του Επίκουρου.^{29,30}

²⁷ *Υδρωπας ή υδρωπικία*: Κάθε έκχυση ή εξάγγιση ορώδους υγρού είτε μέσα στο χαλαρό συνδετικό ιστό, που συνδέει και απομονώνει μαζί τα διάφορα όργανα και τότε λέγεται ανά *σάρκα υδρωπικία* ή *οίδημα*, είτε μέσα στην κοιλότητα ορογόνων υμένων, δηλ. κλειστών, κατά κάποιο τρόπο, σάκων, που περιβάλλουν τα όργανα και τα απομονώνουν, μέσα σε μεγάλες κοιλότητες του κρανίου, του θώρακα, της κοιλίας κ.λπ. [*Υδρία* – Cambridge – *Ήλιος*, τ. 12, σ. 3919].

²⁸ Δ.Λ., *Βίοι*, IX.3: *καὶ τέλος μισανθρωπήσας καὶ ἐκπατήσας ἐν τοῖς ὄρεσι διητᾶτο, πόας σιτούμενος καὶ βοτάνας. καὶ μέντοι καὶ διὰ τοῦτο περιτραπείς εἰς ὕδρον κατήλθεν εἰς ἄστν καὶ τῶν ἱατρῶν αἰνιγματωδῶς ἐπυνθάνετο εἰ δύναιτο ἐξ ἐπομβρίας αὐχμὸν ποιῆσαι· τῶν δὲ μὴ συνιέντων, αὐτὸν εἰς βοῦσταςιν κατορύξας τῇ τῶν βολβίτων ἀλέᾳ ἤλπισεν ἐξατμισθῆσθαι. οὐδὲν δ' ἀνύων οὐδ' οὕτως, ἐτελεύτα βιούς ἐτὴ ἐξήκοντα.*

²⁹ Ο Επίκουρος έθαψε και τα τρία του αδέρφια μαζί με τους αγαπητούς του Μητρόδωρο και Πυθοκλή. Επίσης, στο απόσπασμα του Δίδυμου Αλεξανδρείας *Εἰς Ἐκκλησιαστήν* (1,13) απ. 24 υπάρχει μια αναφορά στην νόσον του Ιδομενέα και έμμεσα στη χρονιότητά της: *ἐκεῖνος οὖν (Επίκουρος) γράφει πρὸς Ἰδομ[ενέα] | ὅτι Ἄλλως χρᾶται ὁ σοφὸς τοῖς πράγμασιν καὶ ἄλλως ὁ μὴ σοφός, καὶ ἐπιφέρει· Τ]ότε σοφός | [10] οὐκ ἦς, νῦν δὲ ἐσπούδαςας τοῦτο γενέσθαι. ἀναπόλησον τοῦ προτέ[ρου βί]ου καὶ τοῦ νῦν, | εἰ οὕτως ἔφερεις τότε νόσον ὡς νῦν ἢ οὕτως ἐκράτεις πλ[ούτο]ν ὡς νῦν κρατεῖς.*

³⁰ Ένα άλλο υποθετικό σενάριο για την πορεία της υγείας του Επίκουρου είναι η περίπτω-

Συμπεράσματα

Είχε δίκιο λοιπόν ο Nietzsche που αισθανόταν περήφανος που αντιλαμβανόταν τον χαρακτήρα του Επίκουρου όπως ίσως κανένας άλλος (εκείνη την εποχή); Όπως αποδεικνύεται από τα παραπάνω αποσπάσματα, ο Επίκουρος ήταν ένας *διηνεκῶς πάσχων* και κατά πως φαίνεται όρισε την *ηδονή* ως *απουσία πόνου*³¹ ορμώμενος από το βίωμά του. Ενδεχομένως και η διατεινόμενη λιτότητα να έχει διπλή λειτουργία: εκτός από το να έπαιξε τον ρόλο της στην εκδήλωση της νόσου του φιλοσόφου, να είχε ως αφορμή για τη θεωρητική της υποστήριξη τη φτώχεια.³² Η πείνα στα δύσκολα χρόνια που έμεινε ο Επίκουρος στην Αθήνα (307/6 – 271/0) ήταν συχνό φαινόμενο και φαίνεται πως έχει διαμορφώσει το επικούρειο δόγμα αναλόγως.³³

Όπως φάνηκε παραπάνω, η νόσος του Επίκουρου είχε αιτίες Α) ενδεχόμενη γενετική προδιάθεση, Β) τις συνθήκες στην Αθήνα όλα τα χρόνια που έμενε εκεί και τη συνακόλουθη *λιτότητα* και ικανοποίηση των *φυσικών και αναγκαίων επιθυμιών* με αυτά που προσπορίζει η Φύση, Γ) την επιπλέον δυσκολία με την πολιορκία της Αθήνας το 297/6 από τον Δημήτριο Πολιορκητή. Το γεγονός που ίσως πυροδότησε την ασθένεια είναι η πολιορκία της πόλης και μια ενδεχόμενη αυστηρή χορτοφαγική δίαιτα λόγω ελλείψεων σε τρόφι-

ση ο Δάσκαλος να έπασχε από κάποια κακοήθεια στο παχύ έντερο, περίπτωση που όμως δεν συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες. Μια κακοήθεια στο παχύ έντερο σε αρχικό στάδιο μπορεί να προκαλέσει διαρροϊκό σύνδρομο στον πάσχοντα, ωστόσο η ορολογία που ενδεχομένως να χρησιμοποιούταν στην αρχαιότητα για αυτή την δευτερογενή πάθηση (*λειεντερία*) δεν συναντάται σε καμία από τις διαθέσιμες πηγές. Επιπλέον, η περίπτωση όγκου στο παχύ έντερο συνδυάζει τη στραγγουρία και την δυσεντερία, ωστόσο θα πρέπει να είναι αντίστροφη η εμφάνιση των συμπτωμάτων: πρώτα να εμφανιστεί κάποια διαταραχή στο έντερο του ασθενή και έπειτα, με τον καιρό και την διόγκωση του περιβάλλοντος ιστού, να προκληθεί απόφραξη του ουρητηρικού σωλήνα και κατά συνέπεια να εμφανιστεί η στραγγουρία. Τέλος, η περίπτωση καρκίνου του παχέος εντέρου δεν συνδυάζεται με την αδυναμία μετακίνησης και ως εκ τούτου καθιστά άκυρο το επιχείρημα του DeWitt ότι ο Επίκουρος μετακινείτο με αναπηρικό αμαξίδιο (ή κάτι αντίστοιχο) για αρκετά χρόνια.

³¹ Κ.Δ. XVIII: *Οὐκ ἐπαύξεται ἐν τῇ σαρκὶ ἡ ἡδονὴ ἐπειδὴν ἄπαξ τὸ κατ' ἔνδειαν ἀλγοῦν ἐξαίρεθῇ, ἀλλὰ μόνον ποικίλλεται. [...].* Πρβλ. Κ.Δ. XIX και Προσφ. 4.

³² Έπ. Μεν. 130.5-11. Αλλού: Ιωάννης Στοβαίος, III.17.13 (απόσπασμα από *Επιστολή προς Ιδομενέα*): *ἐξηλώσαμεν τὴν αὐτάρκειαν οὐχ ὅπως τοῖς εὐτελέσι καὶ λιτοῖς πάντως χρώμεθα, ἀλλ' ὅπως θαρρῶμεν πρὸς αὐτά·* Σενέκας, *Epistulae morales* 18.9, όπου ο Επίκουρος καυχείται ότι ζει με λιγότερο από έναν οβολό ημερησίως· Φιλόδημος, *Περὶ Ἐπικούρου* α (Pap. Herc. 1232) XXVII: *Δέδια λιμοῦ κίνδυνον...* Φιλόδημος, *Περὶ πλούτου* III: *τὴν πενίαν ἀδιά[φορον]*. Οι τρεις τελευταίες αναφορές είναι από επιστολή(ες) προς τον Πολύαινο. Πρβλ. Σενέκας, *Epistulae morales* 2.5 και 4.10.

³³ Ιωάννης Στοβαίος, III.17.34: *τότε χρειάν ἔχομεν τῆς ἡδονῆς, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι αὐτὴν ἀλγῶμεν·* Αἰλιανός, *Ποικίλαι ἱστορίαι* IV.13: *ἔλεγε δὲ ἐτοίμως ἔχειν καὶ τῷ Διὶ ὑπὲρ εὐδαιμονίας διαγωνίζεσθαι, μάζαν ἔχων καὶ ὕδωρ.* Αυτή η θεώρηση, όπως έχει δείξει ο GARGIULO (1982) εξηγεί καλύτερα και την αναφορά στην *ἡδονὴ τῆς γαστρος* που σημειώνει ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί* XII, 546f).

μα και σιτηρά. Η εναλλακτική διάγνωση για ουρική αρθρίτιδα, χωρίς να έχει βαρύνουσα σημασία, ίσως εξηγεί καλύτερα το *αὐτὸς τρικύλιστος*, σε μια πιο αναλυτική υποστήριξη της ερμηνείας του DeWitt. Όποια και να είναι η διάγνωση του Επίκουρου και η πορεία της υγείας του, αυτό που έχει σημασία είναι το στοιχείο της χρονιότητας της νόσου, το οποίο επηρέασε τη σκέψη του φιλοσόφου σε τέτοιο βαθμό ώστε να ορίσει την *ηδονή* ως την *απομάκρυνση* (κίνηση) ή την *απουσία* (κατάσταση) πόνου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ, Γ. (μτφρ. – επιμ.) 2000. *Επίκουρος. Κείμενα – πηγές της επικούρειας φιλοσοφίας και τέχνης του ζην*: Θεματική ταξινόμηση, εισαγωγή D.S. Hutchinson. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- ΖΩΓΡΑΦΙΔΗΣ, Γ. (εισαγ. – μτφρ. – σχόλια) 2009. *Επίκουρος. Ηθική: Η θεραπεία της ψυχής*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Χ. 2011. *Επίκουρος: Η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*. Αθήνα: Εστία.
- ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.Γ. (εισαγ. – μτφρ. – σχόλια) 2012. *Διογένης Λαέρτιος: Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- ΥΔΡΙΑ – CAMBRIDGE – ΗΛΙΟΣ, *Εγκυκλοπαίδεια* 1992. Αθήνα: Τέσσερα Έψιλον.
- BITSORI, M. & GALANAKIS E. 2004. Epicurus' Death. *World Journal of Urology* 22(6): 466–69.
- CLAY, D. 1998. *Paradosis and Survival: Three Chapters in the History of Epicurean Philosophy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- DECLAVA CAIZZI, F. 1993. The Porch and the Garden: Early Hellenistic Images of the Philosophical Life. Στο A.W. BULLOCH, E.S. GRUEN, A.A. LONG, & A. STEWART (επιμ.), *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*. Berkeley, Los Angeles, & London: University of California Press, 303–29.
- DEWITT, N.W. 1940. Epicurus' Three-Wheeled Chair. *Classical Philology* 35(2): 183–85.
- DORANDI, T. (έκδοση – εισαγωγή) 2013. *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers*. New York: Cambridge University Press.
- DROYSSEN, J.G. ²1993. *Ιστορία τῶν Διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου* (1836), τόμοι Α' & Β', μτφρ./σχόλια Ρ.–Η.–Σ. Αποστολίδης. Αθήνα: Τράπεζα Πίστewος.
- GARGIULO, T. 1982. Epicuro e "il piacere del ventre" (fr. 409 Us. = [227] Arr.). *Elenchos* 3: 153–58.
- GIGANTE, M. 1986. Biografia e dossografia in Diogene Laerzio. *Elenchos* 7: 7–102.
- GREEN, P. 1990. *Alexander to Actium*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- GRMEK, M.D. 1989. *Diseases in the Ancient Greek World*, μτφρ. M. & L. Muellner. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- HABICHT, C. 1997. *Athens from Alexander to Antony*, μτφρ. D.L. Schneider. Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.
- MANDL, G.C. 2002. Die Lage von Epikurs Garten in Athen. *Thetis* 9: 61–74.
- ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π. (εισαγ. – μτφρ. – σχόλια) ²1983. Κ. ΜΑΡΧ, *Η διαφορά μεταξύ δημοκρατίας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας* (1843). Αθήνα: Γνώση.

- NIETZSCHE, F. ²2010. *Η Χαρούμενη Επιστήμη (La Gaya Scienza)* (1882), μτφρ. Ζ. Σαρίκας. Θεσσαλονίκη: Πανοπτικών.
- SHAH, J. & WHITFIELD, H.N. 2002. Urolithiasis Through the Ages. *British Journal of Urology International* 89(8): 801–10.
- SHEAR, J.L. 2020. An Inconvenient Past in Hellenistic Athens: The Case of Phaidros of Sphettos. *Histos Supplement* 11: 269–301.
- VITHOULKAS, G. 1991. *A New Model for Health and Disease*. Mill Valley, California: Health and Habitat & Berkeley, California: North Atlantic Books.
- WARREN, J. 2004. *Facing Death: Epicurus and His Critics*. Oxford: Clarendon Press.
- WORTHINGTON, I. 2020. *Athens After Empire: A History from Alexander the Great to the Emperor Hadrian*. New York: Oxford University Press.

Θεόδωρος Μ. Μωϋσόγλου
Υποψήφιος Διδάκτωρ,
Τομέας Φιλοσοφίας,
Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Α.Π.Θ.
tzotzos513@gmail.com

